

Tháp Champa - Bình Định

TS. LÊ ĐÌNH PHỤNG*

Viên gạch tháp làm duyên trên trần thế, không biết tự đâu, từ nơi sâu thẳm nồng ấm của đất, sự kết tinh của nước và lửa đã tạo nên những viên gạch hồng tươi, thắm đỏ, qua bàn tay con người dựng xây đã tạo nên những công trình kiến trúc đặc sắc, những tháp Champa ngàn năm sừng sững toả bóng trên dải đất miền Trung, trong đó có vùng đất Bình Định. Những ngọn tháp đơn côi đứng trên đồi cao, hay ẩn mình trong xóm làng sầm uất, từ sâu trong tâm thức, những ngọn tháp luôn là niềm tự hào của những người sinh sống nơi đây, nỗi nhớ mong của những người dân Bình Định khi xa xứ. Những ngọn tháp rêu phong cổ kính, sừng sững trầm mặc là hình ảnh ấn tượng đầu tiên khi những người dân Việt đến nơi đây mở cõi, qua năm tháng ăn sâu dần vào tâm thức họ và trở thành một phần máu thịt của văn hoá vùng đất nơi đây. " Cầu Đồi nằm cạnh tháp Đồi. Vật vô tri còn đèo bồng duyên lúa. Hướng chi tôi với nàng". Những tháp Champa ở Bình Định đâu phải là những "vật vô tri", mỗi ngọn tháp ở đây đều "ẩn chứa" một thông điệp từ quá khứ gửi lại, nó là một phần lịch sử, văn hoá tôn giáo, nghệ thuật mà những chủ nhân người

Chăm sáng tạo ra chúng và góp thêm vào sự đa dạng, phong phú cho nền văn hoá dân tộc trong lịch sử. Chính vì thế, hơn một thế kỷ nay, tháp Champa ở Bình Định được nhiều thế hệ học giả quan tâm nghiên cứu và ngày càng khẳng định giá trị văn hoá vô giá của các kiến trúc này.

Nằm chung trên dải đất miền Trung, trong lịch sử người Chăm đã xây dựng biết bao nhiêu đền tháp, cho đến nay có khu đền tháp trở thành di sản văn hoá của nhân loại như Di tích Mỹ Sơn (Quảng Nam) hay những di tích lịch sử Văn hoá - Nghệ thuật kiến trúc của dân tộc. Và, mỗi khu đền tháp đều mang vẻ đẹp riêng, bản sắc riêng và lịch sử riêng của vùng đất dựng xây nên nó. Vậy những tháp Champa ở Bình Định có những nét đặc trưng riêng gì, giá trị văn hoá ra sao, giữ vị trí nào trong tổng thể kiến trúc tháp Champa, để cho đến nay chúng vẫn là một đề tài hấp dẫn được nhiều người quan tâm tìm hiểu.

1- Kể từ cuối thế kỷ XIX, với những cuộc điều tra khảo sát, các nhà nghiên cứu cho biết: trên vùng đất Bình Định vẫn còn 7 cụm tháp, gồm 14 kiến trúc khá nguyên vẹn, có nhiều kiến trúc được coi là có hiện trạng bảo tồn tốt nhất trong các tháp Champa, chúng nằm tập

* VIỆN KHẢO CỔ HỌC

trung chủ yếu trên địa bàn đồng bằng Bình Định (huyện An Nhơn, Tuy Phước, Tây Sơn và thành phố Quy Nhơn). Trong 7 cụm tháp đó, có nơi chỉ còn một kiến trúc (Bình Lâm; Phú Lộc, Cánh Tiên; Thủ Thiện); có địa điểm gồm 3 kiến trúc như ở Dương Long; Hưng Thạnh (Tháp Đôi, trước có 3 kiến trúc nhưng đã bị sụp đổ mất tháp Bắc); hay cả một quần thể tháp như Bánh Ít (4 tháp). Bên cạnh những kiến trúc kể trên, trước kia nơi đây còn có nhiều công trình kiến trúc phụ trợ khác, do thời gian, hoặc do lý do nào đó đã bị đổ nát, nay chỉ còn dấu vết hay được ghi lại trong tư liệu của thời trước. Gần đây, qua các cuộc điều tra khảo sát, chúng ta phát hiện thêm được kiến trúc Hòn Chuông (Phù Cát) đã nâng số lượng kiến trúc Champa ở Bình Định hiện còn lên 8 địa điểm. Ngoài ra, cũng qua điều tra khảo sát, chúng tôi còn tìm được phế tích tháp Long Triều và gần 30 địa điểm phế tích của các kiến trúc khác bị sụp đổ. Có địa điểm để lại dấu tích 3 kiến trúc như Chà Rây, gò Tam Tháp, hay một kiến trúc như tháp Học Trò, tháp Thày Bói, Bình Nghi, Châu Thành v.v... Trên những địa điểm này hiện còn lưu lại nhiều vật liệu xây dựng, điêu khắc đá liên quan đến các công trình tháp xưa. Điều đó cho biết, xưa kia ở Bình Định, các cây tháp đã được xây dựng khá nhiều, không thua kém bất kỳ địa phương nào trên dải đất miền Trung, nếu không muốn nói là đậm đặc nhất.

2- Qua 7 địa điểm hiện còn các kiến trúc, cho thấy đa phần các tháp đều được xây dựng trên các gò, đồi cao. Trong đó, địa điểm cao nhất là Bánh Ít, Phú Lộc, đứng sừng sững án ngữ cả không gian. Quy mô kiến trúc tháp Bình Định thường có khối hoành tráng, khoẻ, phù hợp với địa điểm tọa lạc, mỗi công trình như hội tụ được khí thiêng núi sông của vùng đất, ngạo nghễ vươn lên, gần gũi mà linh thiêng. Các tháp thường cao trên 20m, có tháp cao trên 40m (tháp Giữa Dương Long) và được coi là tháp gạch có quy mô lớn nhất Đông Nam Á. Nhìn chung, các tháp Champa ở Bình Định được xây dựng cơ bản từ hai vật liệu truyền thống, chế tác tại đại phương là gạch và đá, trong đó, gạch là vật liệu chính tạo nên hình

hài của kiến trúc. Gạch được nung khá già nhưng rất dễ chạm khắc trang trí. Đặc biệt là kỹ thuật xây dựng các tháp ở đây đạt đến đỉnh cao của kỹ thuật xây dựng tháp Champa. Các viên gạch được xây, xếp mài liền khít, liên kết với nhau bằng nhựa thực vật tựa hồ như không có mạch vữa, xây cấu móc so le tạo nên sự liên kết khối bền vững làm nền cho các đề tài chạm khắc. Bên cạnh đó, sự phối kết hợp hài hoà hai loại vật liệu gạch, đá trên một công trình kiến trúc là một sự sáng tạo độc đáo mà không có kiến trúc tháp nơi nào có được. Trên đồi cao, mỗi kiến trúc đồ rực màu gạch, như một bó đuốc khổng lồ toả sáng mãi trong không gian, làm nên giá trị thiêng liêng huyền bí của công trình. Được xây dựng theo mô hình truyền thống của kiến trúc tháp Champa, các tháp ở Bình Định thường có bình đồ vuông, đế tháp cao to vững chãi, thân tháp hình khối vươn lên. Bộ mái có nhiều tầng thu nhỏ dần, các tầng mái có trang trí tháp góc. Phần đế của nhiều kiến trúc được ốp đá, tạc nhiều đề tài phong phú, thể hiện tinh mỹ, giàu sức sống, hình thành nên một giai đoạn nghệ thuật trong điêu khắc đá Champa.

Thân tháp là khối gạch vuông đồ sộ xây cao dần, mỗi mặt tường có 5 cột ộp khoẻ khoẻ, đỡ lấy bộ mái tháp. Ngoài cửa chính ra, vào mở về hướng Đông thì ba mặt còn lại là hệ thống cửa giả. Cửa giả các tháp Bình Định có hình mũi lao nhọn, nhiều lớp chồng lên nhau. Cửa có nhiều lớp cột, mỗi lớp cột đỡ một lớp vòm cửa nhô dần ra, phía trên là những ô cửa nhỏ, trong vòm cửa có trang trí các tác phẩm điêu khắc đá, đó là hình ảnh các vị thần linh, các con thú huyền thoại. Diềm các lớp cửa được khắc tạc trang trí hoạ tiết, hoa văn xoắn hình ngọn lửa nhiều lớp hướng lên, tất cả được tạc hài hoà, tỉ mỉ, giàu tính thẩm mỹ, tôn vinh vẻ đẹp của kiến trúc.

Bộ mái tháp gồm nhiều tầng thu nhỏ dần, phân cách mỗi tầng là hệ thống tháp góc, trang trí với những đá điểm góc nhô ra khiến cho toàn bộ mái tháp như bay bổng lên không gian.

Nhìn tổng thể kiến trúc tháp Champa như một tác phẩm điêu khắc hoàn chỉnh. Bên

cạnh những tháp được xây dựng theo truyền thống, thì cũng có thời do sự giao lưu với văn hóa Khmer nên một số kiến trúc ở đây đã chịu ảnh hưởng của nền nghệ thuật này, như sự chuyển đổi mặt bằng thân tháp từ bình đồ vuông sang bình đồ đa cạnh, hay sự biến đổi từ bộ mái tháp nhiều tầng sang bộ mái tháp hình hộp hoặc hình tròn. Sự xuất hiện của các khối kiến trúc riêng này đã làm phong phú thêm cho loại hình kiến trúc tháp Bình Định, để tháp mang một dáng dấp mới, mà vẫn đồ sộ khoẻ khoắn.

Sự phong phú về số lượng, đa dạng về loại hình, với những nét đặc trưng riêng của thời đại sản sinh ra, đã giúp các nhà nghiên cứu nghệ thuật định tính cho giai đoạn nghệ thuật kiến trúc tháp Bình Định một phong cách nghệ thuật riêng - phong cách nghệ thuật tháp Bình Định, với những đặc trưng cơ bản sau:

- Địa điểm xây tháp thường nằm trên gò đồi cao thoáng,

- Kiến trúc tháp có quy mô lớn, hình khối tháp đồ sộ.

- Nghệ thuật kiến trúc tháp có hai hướng chính:

- + Nhóm tháp được xây dựng theo mô hình truyền thống, nghệ thuật kiến trúc chiếm vai trò chủ đạo với hình khối gọn khoẻ. Đế tháp đồ sộ, thân tháp thanh thoát, hệ thống cửa giả nhiều lớp hình vòm nhọn đỉnh. Bộ mái tháp nhiều tầng thu nhỏ dần lên trên, hệ thống tháp góc được thực hiện trên mỗi tầng tạo thành nhiều lớp đầy chất nghệ thuật. Nhóm tháp này xuất hiện từ đầu đến cuối cả chặng dài lịch sử ở Bình Định, mở đầu là tháp Bình Lâm, tiếp theo là các tháp cánh Tiên, Phú Lốc, Thủ Thiện...

- + Nhóm tháp được xây dựng có sự ảnh hưởng từ các kiến trúc tháp Khmer với các kiến trúc tháp Dương Long, Tháp Đồi, bên cạnh những yếu tố truyền thống Champa về vật liệu xây dựng, kỹ thuật xây dựng, nghệ thuật điêu khắc, đề tài trang trí thì sự ảnh hưởng về hình khối của kiến trúc Khmer đã rõ nét. Bình đồ thân tháp chuyển sang đa cạnh (tháp Dương Long), bộ mái tháp hình khối hộp hay khối tròn thu dần lên trên. Sự ảnh hưởng này tạo ra kiến

trúc tháp có hình khối to thô, đồ sộ, khoẻ, đậm tính hoành tráng. Đây là nét riêng biệt độc đáo của kiến trúc tháp Bình Định, mà không nơi nào có được. Dựa vào bình đồ, khối kiến trúc, đặc biệt là các hoa văn trang trí, kỹ thuật điêu khắc, các nhà nghiên cứu đã định niên đại cho các tháp ở Bình Định: sớm nhất là tháp Bình Lâm (cuối thế kỷ XI), tháp Bánh Ít (vào đầu thế kỷ XII), tháp Đồi, Dương Long (vào thế kỷ XIII) và các tháp Cánh Tiên, Thủ Thiện, Phú Lốc (vào cuối thế kỷ XIII đầu thế kỷ XIV). Niên đại của các tháp đã phần nào phản ánh lịch sử, kinh tế, nhận thức thẩm mỹ nghệ thuật của người Chăm trong mỗi giai đoạn lịch sử.

3- Nếu không kể Mỹ Sơn - Quảng Nam (nơi được coi là một trung tâm tôn giáo lớn trong lịch sử của người Chăm) thì căn cứ vào số lượng phế tích tháp và tháp hiện còn có thể nói, Bình Định là vùng đất đã tập trung được số lượng tháp Champa nhiều nhất trên địa bàn các tỉnh miền Trung hiện nay. Điều này phù hợp với lịch sử dân tộc Chăm, khi họ định đô ở đây kéo dài gần 5 thế kỷ (thế kỷ XI - XV), nơi đây đã trở thành trung tâm văn hoá, kinh tế, chính trị, nghệ thuật của tộc người này.

4- Cũng như các công trình kiến trúc Tháp Champa khác trên dải đất miền Trung, các tháp của Bình Định đều được coi là ngôi nhà, nơi trú ngụ của thần linh, được xây dựng theo biểu tượng và giáo lý tôn giáo. Về kết cấu, chúng được mô phỏng theo biểu tượng của núi Meru - nơi ngự của thần. Những tác phẩm điêu khắc trên tháp thể hiện các vị thần thuộc Ấn Độ giáo như Shiva, Visnu, Bhrama, hay các Yony - Linga được thiêng hóa, bên cạnh đó là các vật linh liên quan đến các thần như bò Nandin, thần Ganêsa, chim thần Garuda.v.v... hội lại hình thành nên quần thể kiến trúc tôn giáo rộng lớn, phục vụ cho đời sống tinh thần của vương triều cùng nhân dân địa phương. Vì thế, bất chấp thời gian cùng những biến động của xã hội, các tháp Champa ở Bình Định vẫn trơ gan cùng tuế nguyệt đã trở thành những di sản văn hoá vô giá của dân tộc./.